

*В.В. Ладиченко,
кандидат юридичних наук, доцент, (Інститут
держави і права ім. В.М.Корецького НАН України)*

Актуальні питання реформування юридичної освіти (на прикладі викладання конституційного права)

Ключові слова: *держава, право, якісна юридична освіта, знання, навички, індивідуальна освіта, Конституція.*

Нинішній етап формування українського суспільства потребує висунення на перший план якісної юридичної освіти. Суспільство потребує ґрунтовного вивчення права, розуміння його як самостійної, самобутньої, унікальної ланки в процесі буття та розвитку людства. Таке навчання має починатися з розуміння сутності права, як своєрідного феномену, що здатний регулювати суспільні відносини за будь-яких умов. Як справедливо визначає С.С. Алексєєв: “Право одвічне та на все життя” [1, 593]. Л.Л. Фуллер визначив право як “захід з підпорядкування людської поведінки керівництву правил” [9, 103, 114]. Це визначення справедливо підкреслює примат правової діяльності над правовими правилами. Право в дії включає правові установи і процедури, правові цінності та правові поняття і способи думок, так само як і правові правила. Воно включає те, що іноді називають “правовим процесом”, або реалізацією права [2, 307].

Як слушно зауважує В.С. Нерсесянц, вкрай важливо сформувати відповідну мотивацію — позитивне ставлення до права, правових явищ та потреби до постійного розширення та поглиблення правових знань. Потреби такого характеру повинні бути насиченими [6, 30].

Тому, на нашу думку, сьогодні юридична наука і практика стоять перед необхідністю вдосконалення системи ціннісних орієнтирів суспільства, сутню та стрижнем яких повинно стати **право**. Хоча справедливо, що знання історії, літератури, географії та інших дисциплін поліпшує розуміння громадянами державної політики взагалі, але самі ці знання не замінять тривалої, систематичної правової освіти, що здійснюється під час опанування права. Формування свідомого громадянина необхідно розглядати як головну мету правового виховання від дитячого садочка аж до вищого навчального закладу, де цей процес здійснюється в якісно нових умовах.

Доречно в цьому контексті навести слова А. Лінкольна: “Уряд народу, з народу і для народу”. Це означає, що народ має право контролювати власний уряд. Але це право народів ні до чого, якщо люди не матимуть достатніх знань і навичок, аби чинити такий контроль, а також позбавлені рис вдачі, необхідних для сумлінного здійснення такого контролю.

Динамічний розвиток правової системи української держави постійно вимагає переосмислення змісту і структури викладання деяких юридичних дисциплін. Серед особливо проблемних з цього погляду юри-

дичних дисциплін, безсумнівно, варто виділити конституційне право. Це пояснюється обставинами об'єктивного і суб'єктивного характеру. По-перше, конституційне право як галузь у системі права будь-якої держави займає провідне місце в силу змісту регульованих відносин, що складаються в сфері формування, організації і здійснення влади, її взаємин із громадянином. По-друге, основним джерелом галузі є Конституція — нормативно-правовий акт, що володіє верховенством стосовно всіх інших джерел права. По-третє, сутнісні зміни суспільного устрою України, її державного статусу призвели до необхідності перегляду багатьох категорій, теорій і інститутів конституційного права — галузі, що закріплює основи конституційного ладу. І, нарешті, очевидна значимість конституційної культури для юристів будь-якої спеціалізації, тим більше тих, що працюють в органах державної влади.

Безсумнівно, перераховані далеко не всі фактори, що підтверджують важливу роль конституційного права як навчальної юридичної дисципліни, але і вони свідчать про необхідність зміни підходів до структури, змісту і спрямованості курсів конституційного права, послідовності і методики викладання матеріалу, форм його вивчення. На наш погляд, необхідно ставити питання про перегляд концепції викладання конституційного права, перехід до модульної системи його викладання. Це дозволить ефективно використовувати навчальні години, сприятиме глибшій спеціалізації викладачів, спонукає студента до серйозної самостійної роботи, оптимізує навчальний процес в цілому. Варто помітити, що останнім часом намітилася тенденція до вирішення поставленої проблеми, але запропоновані заходи носять половинчастий характер, не охоплюючи проблему в цілому. Алгоритми вирішення яких проблем варто виробити? Насамперед, слід уточнити назву навчальних дисциплін, що входять до конституційного права: форма визначає зміст. Як відомо, назва навчальних дисциплін впливає з найменування відповідної галузі і науки.

В наш час для позначення цієї галузі права і науки використовуються найменування: “державне”, “конституційне”, “конституційне (державне)”. Дана проблема була об'єктом наукової суперечки в дорадянській державно-правовій літературі [3, 3–6], у радянському державознавстві [5, 8–10], остаточно не вирішена вона і зараз. У результаті цього в конституційному праві в наявності значна строкатість найменувань навчальних курсів, підручників і посібників, назв кафедр вузів. Аналіз змісту дискусії по даній проблемі дозволив виявити кілька напрямів руху наукової думки в пошуках аргументів у захист того або іншого підходу. Насамперед, і ця точка зору зустрічається найбільше часто, розбіжності виникають у визначенні обсягу правового регулювання розглянутої галузі права. Прихильники широкого бачення предмета державного права відносять до нього не тільки устрій держави, але і державне управління, значно розширюючи галузь державно-правового регулювання. Подібна точка зору існувала й у дореволюційній, і в радянській науці, що характеризувалася розумінням всеохоплюючої ролі держави в суспільстві, поширенням державної влади як на вищі, так і на місцеві рівні управління. У результаті було жорстко визначено найменування галузі як державне право. Слід зазначити, що термін “конституційне право” не відкидався цілком, але застосовувався в основному лише для найменування галузі права зарубіжних країн. Сучасна наука конституційного права не відкидає тенденції розширення предмета правового регулювання відповідної галузі, але пов'язує це з необхідністю правового регулювання різних аспектів устрою і функціонування громадянського суспільства, що спрямовані на охорону його від втручання держави. У результаті зміщуються акценти в розумінні ролі держави у взаєминах “держава — суспільство — людина”: вихідним і найважливішим орієнтиром визнається людина, а суспільство розглядається як основна зв'язуюча ланка між людиною і державою.

Наступний напрям характеризується неоднозначністю думок про значимість

для характеристики галузі і науки, а отже, і для визначення її найменування, істотних сторін суспільного і державного ладу. Мова йде про оцінку основних рис устрою суспільства і держави, закріплених у нормах Конституції. Конституційне право складається і зміцнюється в державі, для якої характерними є широке коло проголошених і гарантованих правом свобод людини, здійснення принципу поділу влади, реальне народне представництво і пряме здійснення народовладдя. З цих позицій даний підхід є універсальним, що дозволяє відбити в назві галузі і науки не тільки формальний, але і змістовий бік предмета регулювання і дослідження. Розвинуте конституційне право можливе лише в конституційній державі, що є реальним втіленням держави правової. Трансформація державного права в конституційне право в цьому випадку лише закономірний наслідок демократичних процесів, що існують у суспільстві і державі. На наш погляд, саме оціночний підхід дозволяє зі значним ступенем упевненості говорити про наявність або відсутність у правовій системі держави конституційного права як галузі і науки. Може бути використаний і ще один підхід — відображення в найменуванні галузі її основного джерела. Думається, що подібний підхід не тільки звужує спектр проблем, що підлягають вирішенню, але й у визначених випадках може ввести в оману щодо фактичного змісту розглянутої галузі права. Так, наприклад, радянська Конституція, являючи собою більшою мірою цінність ідеологічного і політичного документа, ніж вищого правового акту, не могла стати реально діючим, безпосередньо застосовуваним джерелом права і, тим більше, дати ім'я галузі.

Важливе значення при визначенні найменування розглянутої галузі права має формальне і фактичне визначення пріоритету його змісту стосовно таких соціальних феноменів, як держава і право. Якщо домінантою визнається держава, то відповідна галузь може бути тільки державним правом, і більш нічим іншим. Нормативне ж закріплення ідеї правової держави, підпо-

рядкування держави праву, верховенство Конституції і закону, послідовне забезпечення цих юридичних гасел свідчить про наявність конституційного права. Тільки закріплення і послідовне проведення демократичних, гуманістичних основ у системі і механізмі державної влади, у взаєминах влади і людини дозволяють говорити про сформоване конституційне право як галузі права конкретної держави. Зміст представлених у даній статті підходів до питання про найменування розглянутої галузі права свідчить про те, що як визначальна повинна використовуватися оціночна концепція в сукупності з аналізом формального і фактичного пріоритету у взаємозв'язку держави і права, однак конкретна держава сама визначає ім'я відповідної галузі свого національного права, керуючись теоретичними й історичними, об'єктивними і суб'єктивними факторами. Для сучасної України нам видається цілком обґрунтованою назва її провідної галузі — конституційне право України, її припустимо і доцільно використовувати в найменуванні відповідної науки і навчального курсу.

Наступна проблема, що стала актуальною після приєднання України до Болонського процесу, — визначення системи навчальних курсів і послідовності їх викладання. З точки зору науки, визначальним фактором у виділенні відповідних навчальних курсів і послідовності їхнього викладання є елементний склад системи науки конституційного права. Множинність елементів системи науки конституційного права покликана сформувати цілісне уявлення про зміст її основних проблем у процесі викладання однойменних дисциплін. Дана проблема вирішується за допомогою наукової методології забезпечення змістової єдності правових категорій за їх ідеологічного різноманіття, у формулюванні загальних оцінок. Так, у залежності від застосовуваного основного методу дослідження можна говорити про теорію та історію конституційного права, порівняльне конституційне право, тощо.

Об'єктом пізнання може виступати конституційне право конкретної держави

або групи держав, об'єднаних за тією або іншою ознакою, що є підставою для виділення в системі конституційного права відповідних наукових і навчальних дисциплін (наприклад, конституційне право України, конституційне право США і т.п., а також конституційне право постсоціалістичних, соціалістичних держав, конституційне право країн СНД, держав Латинської Америки, скандинавських країн, конституційне право держав англосаксонської правової системи, країн мусульманського права і т.п.). За предметом, цілями і методами їх варто віднести до тієї частини науки конституційного права, що з деякою часткою умовності можна назвати особливою частиною конституційного права. Усе більш очевидною стає необхідність при переході на модульну систему викладання виділити в навчальному плані юридичних вузів модуль загального конституційного права, що інтегрує наукові знання про об'єктивні закономірності суспільного розвитку, взаємного впливу конституційно-правових ідей і практики їхньої реалізації. Предмет цього модулю буде вивчатися з позиції загальних принципів, обґрунтованих теоретично і закріплених юридично в позитивному конституційному праві сучасних демократичних держав. Звертання до історії, а також прийоми порівняльного правознавства допоможуть виявити найбільш цінні ідеї, доцільні способи і варіанти організації влади і забезпечення свобод людини, простежити їхнє втілення в конституційних нормах і практиці їхньої реалізації. Варто зазначити, що загальне конституційне право як навчальна дисципліна викладалося на юридичних факультетах російських університетів на початку ХХ в., у дорадянський період. Обґрунтовуючи необхідність відповідного навчального курсу і його предмет, Ф.Ф. Кокоскін писав: "Загальне державне право не є що-небудь принципово відмінне від права кожного окремого народу; це відомі загальні питання, що вирішуються для всіх цих народів однаковим чином". Оскільки "загальні начала зустрічаються в державному праві кожного народу, то їх зручніше виділити в одну дисципліну, що

буде загальним вступом до вивчення конституційного права сучасних культурних народів" [4, 163]. В сьогоденні умовах суть і призначення модулю загального конституційного права відображаються в його найменуванні. Варіантів може бути декілька: конституційне право (загальна частина), загальна теорія конституційного права, вступ до вивчення конституційного права окремих держав. Вивчення конституційного права конкретної держави або групи країн, об'єднаних за тим або іншим критерієм, здійснюється в рамках модулів, присвячених особливій частині конституційного права. У структурі модулів, що відносяться до нього, можна виділити два основних: конституційне право України і конституційне право зарубіжних країн. Устрій нашої держави, відбитий у законодавстві, є предметом модулю конституційного права України. При вивченні відповідної галузі права України застосовуються, насамперед, історико-правовий і формально-юридичний (догматичний) методи. Разом з тим звертання до таких методів, як соціологічний, політико-правовий, порівняльно-правовий, диктується необхідністю показати в історичному і сучасному аспектах вплив на устрій вітчизняної держави і здійснення в ній державної влади, різних факторів, що визначають підвалини і розвиток країни. У викладанні конституційного права України повинно домінувати юридичне начало, при цьому повинно враховуватися, що студенти вже знайомі з теорією конституційного права, а тому основна увага в даному модулі повинна приділятися системному вивченню Конституції України, конституційного законодавства України, юридичним аспектам його застосування, аналізу конкретних норм і відносин, їх оцінці з позиції права, проблемам конституційно-правової відповідальності. Організація і діяльність державних органів України і суспільних інститутів повинна розглядатися з позиції їх конституційно-правового статусу і процедурних правил його реалізації. Взаємини держави й особи мають вивчатися на найвищому рівні правових відносин

щодо забезпечення індивідуальній свободі від домагань влади, обов'язків останньої гарантувати права людині й участі громадянина в здійсненні влади. Така юридизація конституційного права як навчальної дисципліни, його максимальне наближення до конституційно-правових норм і відносин дозволяють досконало вивчити відповідну галузь вітчизняного права. Однак з'ясування юридичної сторони основних начал устрою України, організації влади не виключає звернення до політичних явищ і процесів, що істотно впливають на конституційне право, додаючи науці, а отже, і навчальній дисципліні характеру політичної галузі знання. Таку якість конституційного права варто враховувати у викладанні, але при цьому важливо “розглядати політичні явища лише з метою встановлення юридичних норм, що визначають організацію та умови діяльності державної влади в політичному союзі” [7, 311].

Навчальний модуль конституційного права зарубіжних країн за задачами і методами також відноситься до особливої частини конституційного права. Оскільки його включено до модульної системи викладання конституційно-правових дисциплін, його викладання повинне здійснюватися щодо окремих країн. Вступна частина цього модулю присвячена загальній характеристиці основних тенденцій розвитку конституційного права зарубіжних країн, факторів, що визначають особливості цієї галузі права окремих країн. До неї входять питання класифікації держав за різними критеріями: типом устрою і рівнем соціально-економічного і політичного розвитку (розвинуті країни, соціалістичні, постсоціалістичні держави, країни, що розвиваються, й ін.), характером політичного режиму (демократичний, авторитарний, тоталітарний, посттоталітарний і ін.), типом правової системи (країни континентального права, загального права, соціалістичної правової системи, правових систем релігійного або філософського характеру). Така класифікація є теоретичною основою для вивчення конституційно-правового розвитку і конституційного (державного)

права окремих зарубіжних країн і визначає їх вибір.

Послідовність викладання навчальних модулів — це питання методики. Логіка вивчення предмета дозволяє використовувати обидва можливі шляхи його пізнання: йти від загального до конкретного або навпаки. Мотив доцільності, що орієнтований на задачі повноцінної теоретичної і професійної підготовки студентів юридичних вузів, не повинен допускати багатоваріантності методичного вирішення даного питання. Вивчення розглянутої галузі права сьогодні починається з конституційного права України. На наш погляд, досить обґрунтованим уявляється вивчення спочатку модулю загального конституційного права як теоретичної бази для особливої частини конституційного права, що буде викладатися слідом за загальною. Тим більше такий шлях виправданий у зв'язку зі сприйняттям ідеї цілісності науки конституційного права, домовленістю про загальний понятійний апарат. Даний підхід дозволяє закласти концептуальні знання, що розвиваються і конкретизуються в модулях, присвячених конституційному праву окремих країн, виключає невиправдане дублювання.

Викладання модулю загального конституційного права на перших курсах юридичних вузів як вступу в науку конституційного права, метою якого є ознайомлення з теоретичними основами цієї науки, повинно бути розраховане на слухача-початківця, відрізнитися академічністю, узгоджуватися з модулями інших дисциплін, що передбачені навчальним планом. Разом з тим вивчення цього предмета не виключає включення до навчального плану спеціалізації для старшокурсників, що поглиблено вивчають цикл державно-правових наук, спеціального модулю з проблем теорії конституційного права, що може бути запропонований студентам як вибірковий. Основою для його засвоєння будуть слугувати знання, отримані студентами з загального, українського та зарубіжного конституційного права. Зміст такого модулю має відрізнитися більш високим рівнем теоретичних узагальнень і

висновків. Черговість викладання модулів вбачається наступною: “Конституційне право. Загальна частина”, зміст якого складає загальне конституційне право; за ним повинні викладатися модулі “Конституційне право України” і “Конституційне право зарубіжних країн”. Таким чином вивчення конституційного права буде побудовано з урахуванням вивчення загального конституційного права, потім особливостей реалізації даних проблем в конституційному праві України, а завершиться вивчення блоком тем з конституційного права окремих зарубіжних країн, наприклад, таких як США, Франція, Іспанія, Німеччина, Китай, Великобританія. У даному випадку у студентів сформується цілісне уявлення про конституційно-правову дійсність, що має місце не тільки в Україні, але й у світі.

Таким чином, в процесі реформування системи національної юридичної освіти

як визначальну мету слід розглядати орієнтацію суспільства на побудову моделі *індивідуальної освіти*, що дозволить уникнути опосередкованого навчання та рутинної перевірки знань і дозволить розвиток спеціалізації та швидку зміну кваліфікаційних вимог. А найголовніше — нові (розроблені та апробовані цивілізованими країнами) технології та форми організації навчального процесу, що складають зміст індивідуалізованих моделей освіти, сприяють формуванню окремих особистостей та цілих груп, що готові присвятити себе не “наполегливному збереженню основних інститутів індустріального масового суспільства — єдиного співтовариства величезних корпорацій, загальних профспілок, загальної системи освіти”, а “плідній праці у будівництві особистісно орієнтованого суспільства” [8, 67–68].

Список літератури:

1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство НОРМА, 2002. — 608 с.
2. Берман Г. Дж. Право і революція: Формування західної традиції права. — К.: IRIS, 2001. — 652 с.
3. Ковалевській М.М. Общее конституционное право. Лекція. — СПб, 1908.
4. Кокошкинъ Ф.Ф. Лекції по общему государственному праву. — Изд. 2-е. — М., 1912.
5. Курс советского государственного права. — М., 1978.
6. Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. — М.: Издательская группа НОРМА — ИНФРА М, 1999. — 832 с.
7. Свейшиковъ М.И. Очеркъ общей теории государственнаго права. — СПб, 1896.
8. Тоффлер А., Тоффлер Х. Создание новой цивилизации: политика Третьей волны. Пер. с англ. — Новосибирск: Сибирская молодежная инициатива, 1996. — 475 с.
9. Фуллер Л.Л. Мораль права. — К.: Сфера, 1999. — 232 с.

РЕЗЮМЕ

Общество требует основательного изучения права, понимания его как самостоятельного, самобытного, уникального звена в процессе бытия и развития человечества. Юридическая наука и практика стоят перед необходимостью усовершенствования системы ценностных ориентиров общества, сутью и стержнем которых должно стать право.

SUMMARY

The society demands thorough studying of the law, its understanding as an independent, original, unique part during mankind life and development. Jurisprudence and law practice face the necessity of system improvement of society valuable reference points. An essence and core of these changes should become law.

Рекомендовано кафедрою теорії та історії держави і права

Подано 24.05.07